

AZ BİLİLEN BİR ÖRNEK: EDREMIT KURŞUNLU CAMİ

A LITTLE KNOWN SAMPLE: EDREMIT KURSUNLU MOSQUE

Sevil Derin *

Öz

Anadolu'da kare ve kubbeli plan tipine ilk olarak, Anadolu Selçuklu dönemi mescitlerinde rastlanmaktadır. Osmanlı dini mimarisinde ise bu yapı tipinin, Selçukludaki tek birimli ve kubbeli mescitlere son cemaat yeri, minber ve minare gibi cami elemanları eklenmek suretiyle yeniden kullanıldığı görülmektedir. Erken dönem Osmanlı camilerinde, tek kubbeli, kare bir mekânın oluşturduğu plan tipi temel mimari şemadır ve bu camilerin sayısı oldukça fazladır. Bunların günümüze ulaşabilenlerinden birçoğu çeşitli yayınlara konu olmuş ve tanıtılmıştır. Bu çalışmada aynı yapı grubu içine yer alan ve az bilinen bir örnek olarak Edremit Kurşunlu Cami'nin bütün yönleriyle ele alınması ve tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Edremit, Osmanlı mimarisi, cami, kare plan, kubbe.

* Araştırma Görevlisi. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yağcılar Kampüsü, Muradiye-Manisa / Türkiye

Abstract

Square and domed plan type is observed firstly in Anatolian Seljuk periods mosques in Anatolia. It is seen that this structure type was reused by adding single unit and domed, mosques elements like narthex, pulpit and minaret to Seljuk mosques in Ottoman religious architecture. Domed and composed of only one square space plan type is basic architectural plan in the XIV. and XV. Centuries Ottoman mosques and this type of mosques have many examples. Many of extant ones have been subjected and introduced in various publications. In this study Edremit Kurşunlu Mosque that rank among in same structure group and almost quite unknown will be introduced.

Keywords: Edremit, Ottoman architecture, mosque, square plan, dome.

XIV. ve XV. Yüzyıl Osmanlı camilerinde, üzeri kubbeli tek bir kare mekânın oluşturduğu plan tipi temel mimari şemadır ve bu camilerin sayısı oldukça fazladır. Bunların günümüze ulaşabilenlerinden birçoğu çeşitli yayınlara konu olmuş ve tanıtılmıştır. Bu nedenle aynı yapı grubu içinde yer alan fakat şimdiye kadar yeterince tanınmayan Edremit¹ Kurşunlu Cami de ayrıntılı bir şekilde ele alınarak tanıtılmaya çalışılmıştır².

Kurşunlu Cami, Edremit'in merkezinde, Kurşunlu Caddesi ile Kapıcıbaşı Caddesi'nin kesiştiği köşededir. Kubbesi kurşunla kaplı olduğundan yöre halkı tarafından Kurşunlu Cami olarak adlandırılan yapı, "Hekimzade Mevlana Yusuf Sinan Camisi" olarak da tanınmaktadır. Yapının bu gün bulunmayan bir de medresesinin olduğu bilinmektedir.³

Yapı, tek kubbeyle örtülü kare planlı bir harim ile kuzeyindeki üç birimli son cemaat yeri ve batı duvarının kuzey ucundaki minarenden oluşmaktadır⁴ (F.1) (Ç.1).

¹ Edremit, Balıkesir İli'ne bağlı bir ilçedir. 15 mahallesi, 4 beldesi ve 20 köyü olan ilçe, kendi adını verdiği körfezden 10 km. kadar içeride yer almaktadır.

² Cami hakkında en ayrıntılı çalışma Nevin Yaprak'ın bitirme tezidir. Bunun dışında yapılmış çalışmalar kısa ya da yüzeysel bilgiler içermektedir. Yapı hakkında bilgi veren çalışmalar için bkz. Aptullah Kuran, **The Mosque in Early Ottoman Architecture**, University of Chicago Press, Chicago 1968, s. 202; Nevin Yapraklı, Balıkesir ve İlçelerinden Edremit ile Burhaniye'deki Türk-İslam Anıtları (Camiler-Türbeler), Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basılmamış Bitirme Tezi, İzmir 1987, s.8-19; Sabih Erken, **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, C.II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977, s.40-44; Tahir Harimi Balcıoğlu, **Tarihte Edremit Şehri**, Vilayet Matbaası, Balıkesir 1937, s. 59; Zekeriya Özdemir, **Adramiyttion'dan Efelere Toprağı Edremit'e**, C.II, Ankara 2001, s. 25-29.

³ Erken, **a.g.e.**, s.44.

⁴ Yapı 2009 yılında hazırlanan raporlara göre bir onarım geçirmiştir. Onarımlar neticesinde son cemaat yerinde: zemin döşemeleri değiştirilmiş, duvarlarda bozuk sıvalı yüzeylere sıva altı dolgusu yapılmış, kubbelerin tuğla kemerlerinde yüzey temizliği yapılmış, harimde: ahşap yüzeylerin bakımı ve onarımı ile kubbeye boya raspası yapılarak yerini alçı perdah ve üzerine kireç badana yapılmış, cephelerde: taş ve tuğla yüzeylerin temizliği sağlanarak bozulmalar onarılmış, kubbe kasnağında sıva raspası yapılarak bozuk yüzeylere horasan harcı sıva dolgusu yapılmış, horasan harcı sıva üzerine kireç badana yapılmış ve son olarak minarede: taş ve tuğla yüzeylerin temizlenerek bozulmalar onarılmış, derz boşalmalarında horasan harcı ile derz yapılmış ve külahta bir takım onarımlar yapılmıştır. Onarım raporunun ayrıntıları için bkz. Kültür ve Turizm Bakanlığı Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu arşivi, (rölöve-restitüsyon-restorasyon raporu) dosya numarası ve karar tarihi: 10.07.130/ 22.01.2009.

Yapının inşaatında tuğla, kaba yonu taş ve düzgün kesme taş birlikte kullanılmıştır. Harim duvarında bir sıra taş, iki sıra tuğla şeklinde almaşık örgü tekniği uygulanmıştır. Taşların dikey yerleştirilmiş bir ya da iki sıra tuğla ile kasetlendikleri görülmektedir. Son onarımlarda derzlere uygulanan boya katkılı beton harç, derzlerin olduğundan daha kalın görünmesine neden olmuştur. Beden duvarları tuğladan iki sıra kirpi saçakla son bulmaktadır. Harim kubbesinin oturduğu sekizgen kasnak dıştan sıvalı ve badanalı olduğundan inşa malzemesi anlaşılammaktadır. Ancak tıpkı beden duvarlarında olduğu gibi iki sıra tuğladan kirpi saçakla son bulduğu görülebilmektedir.

Doğu cephesinde, zemine yakın yerleştirilmiş iki pencere vardır. Bu pencerelerin her biri tuğladan, sivri kemerli birer çökertme içine yerleştirilmiştir. Dikdörtgen şekilli pencerelerin söveleri mermerdendir. Pencerelerden güneydekinin alınlığı, yatay yerleştirilmiş tuğla sıraları ile doldurulmuşken, kuzeydekinde iki sıra zikzak motifi vardır (F.2).

Güney cephesinin ortasında mihrap nişinin cepheden yaklaşık 20 cm çıkıntı yapan payandası görülmektedir.⁵ Cephe yüksekliğince devam etmeyen bu çıkıntı, tuğladan bir sıra kirpi saçakla son bulmaktadır. Mihrap çıkıntısının iki yanına yerleştirilmiş birer pencere, mimari özellikleri yönünden doğu cephedekilerle benzer özelliklere sahiptir. Yalnız bu pencerelerden batıdakiinin alınlığı yatay yerleştirilmiş tuğlalarla doldurulmuşken, doğudakinin içinde tuğla ile yapılmış bir sıra baklava motifi yer almaktadır (F.3).

Yapının batı cephesi doğu cephesi ile benzer özelliklere sahiptir. Bu cephedeki iki pencereden kuzeydekinin alınlığı yatay tuğla sıraları ile doldurulmuş, güneydekinin içine tuğla ile bir sıra zikzak motifi yapılmıştır (F.4).

Batı cephesinin kuzeyinde, harimin kuzeydoğu köşesine kaynaşmış şekilde minare yer almaktadır. Minarenin kuzeyinde devam eden ve son cemaat yerinin batı duvarını kapatan kenar üzerinde, tuğladan sivri kemerli bir çökertme içinde bir pencere yer almaktadır.⁶

⁵ Bu çıkıntı A. Kuran'ın, S. Erken'in ve N. Yaprak'ın planlarında yer almamaktadır. Bu durum payandanın onarımlar sırasında eklendiğini göstermektedir. Üç farklı plan için bkz. Kuran, *a.g.e.*, s.203; Erken, *a.g.e.*, s.41; Yapraklı, *a.g.e.*, s.19.

⁶ Kuran'ın verdiği planda minarenin konumlandırılması ile minare giriş açıklığının yeri,

Sekizgen kesitli minare kaidesinin beş kenarı cepheden taşmaktadır. Kaide ve pabuç kısmının altı bir sıra kesme taş iki sıra tuğla şeklinde almalı duvar örgüsüne sahiptir. Taşların bir sıra dikey, iki sıra yatay tuğla ile kasetlendikleri görülmektedir. Yakın bir tarihte yapılmış onarımlardan birinde derzlerin çimento katkılı harç ile doldurulduğu ve harçların kesme taşlar üzerine de taşırıldığı dikkati çekmektedir. Minare girişi son cemaat yerine açılmaktadır. Minare kaidesinin üzerindeki pabuç kısmında her bir kenara tuğladan sivri kemerli birer sağır niş yapılmıştır. Pabuçtan silindirik gövdeye geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Bu geçiş bölümünden sonraki kesimi tuğla ile inşa edilmiş, şerefe altına da tuğladan mukarnaslar yapılmıştır. Külâh kurşun levhalarla kaplıdır (F.5).

Yapının kuzey cephesinde üç birimli bir son cemaat yeri vardır (Ç.2). Son cemaat yerinin batı kenarı minare ve üzerinde bir pencere bulunan duvarla kapatılmıştır. Pandantif geçişli üç kubbe ile örtülü son cemaat yerindeki üç sütun ve kompozit başlıkları devşirmedi. Sütunları birbirine ve harim duvarına bağlayan kemerler tuğla ile inşa edilmiştir. Son onarımlarda kubbelerin içi kalemişi süslemelerle bezenmiştir (F.6). Cephede kemer kavisini takip eden bir sıra zencirek motifli geç dönem onarımlarından birinde özgün formunu kaybederek birbirine paralel iki sıra yatay tuğla dizisine dönüştürülmüştür.⁷ Ortadaki iki kemer köşeliği, yatay sıralar halinde zikzak motifleriyle doldurulmuştur. Son cemaat yerinin cepheleri, harim cepheleri gibi iki sıra tuğladan kirpi saçakla son bulmaktadır (F.7). Son cemaat yerinde, harim girişinin doğusunda bir dış mihrap bulunmaktadır.⁸ Yedi kenarlı mihrap nişinin kavsarasında, son onarımlarda özelliğini yitirmiş mukarnaslar vardır. Kuzey cephesinin ortasında yer alan basık kemerli harim girişi, dekoratif kemerli bir çökertme içine yerleştirilmiştir. Girişin söve ve kemeri mermerdendir. Kemerin kilit taşı cepheden bir miktar çıkıntı yapmaktadır.

Kare planlı harim, yüksek bir kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülüdür (F.8). Kasnağa geçiş, yüzeyi mukarnaslarla doldurulmuş üçgen şekilli pandantiflerle; kasnaktan kubbeye geçiş ise Türk üçgenlerinden oluşan bir

caminin bu günkü durumuyla ve diğer araştırmacıların planlarıyla uyuşmamaktadır. bkz. Kuran, **a.g.e.**, s. 203; Erken, **a.g.e.**, s.41; Yapraklı, **a.g.e.**, s.19.

⁷ Son cemaat yerindeki orijinal zencirek motifleri için bkz. S. Erken, **a.g.e.**, s. 43.

⁸ Kuran'ın planında bu mihraba yer verilmemiştir. Karşılaştırma için bkz. Kuran, **a.g.e.**, s. 203; Erken, **a.g.e.**, s.41; Yapraklı, **a.g.e.**,s.19.

kuşak ile sağlanmışır (F.9) (Ç.3). Kubbe eteğinde ve göbeğindeki orijinal olmayan bitkisel örneklı kalemişı süslemelerin son onarımlarda kaldırılmış ve yerine tamamen farklı karakterde ve renkte yeni kalemişı süslemelerin yapılmış olduğu görölmektedir.

Harimi aydınlatan pencereler ve giriş, her biri farklı dekoratif birer kemere sahip olan ve zemine kadar inen geniş birer çökertme içinde yer almaktadır. Pencerelerin tabanı harim zemini ile yaklaşık aynı seviyededir (F.10) (Ç.3). Ayrıca Vakıfların yaptığı son onarımda harimin içi beyaz badana ile boyanmış, kubbe kasmağı, mukarnasların içi, pencerelerin üzeri ve pencerelerin içinde yer aldığı çökertmelerin tepeliklerine mavi, gri ve kiremit rengi boylarla yapılmış dekoratif süslemeler ilave edilmiştir.

Güney duvarının ortasındaki mihrap, yapının ilk mihrabı değildir. 1949 yılında yerel çalışma yapan bir arařtırmacı⁹ bu tarihlerde mihrapta tuğla bezemeler olduğundan söz etmektedir. Daha sonraları ise bu bezemelerin önce başka süslemelerle daha sonra da badana ile tamamen kapandığını belirtmektedir. Yakın zamandaki bir onarımda, dış mihrabın formuna benzetilerek ahşap malzeme ile yeniden inşa edilmiş, son onarımlarda da ahşap kaplama kaldırılmışır (F.11).

Minber kapısının tepeliğinde düz yüzeyli oyma tekniği ile bitkisel motifler üzerine dini içerikli yazılar yazılmışır (F.12).

İnşa kitabesi olmayan yapının tarihlendirilmesi tartışmalıdır. Batısında yer alan bir mezar kitabesinden dolayı caminin 1301 yılından önce yapıldığı ileri sürölmektedir. Kitabede adı geçen “Yusuf Sinaneddin” muhtemelen tarihi kaynaklarda bahsi geçen, Danişmentliler ailesine mensup olup, Selçuklunun hizmetine girmiş olan komutandır.¹⁰ Adı geçen kişi, kitabeye göre 700/ 1301 yılında vefat etmiştir. Daha sonra yine bu aileye mensup Kalem Bey ve Karesi Bey Batı Anadolu’yu istilaya başlamış ve 1306’da Edremit Körfezi’nin sahil şeridindeki kıyı yerleşimlerini ele geçirmiştir.¹¹ Edremit’in alınması da olasılıkla aynı yıllarda olmuştur. Dolayısıyla bu kişinin Karesi Beyliği’nin Edremit ve çevresini ele geçirmesinden kısa bir süre önce öldüğu anlaşılmaktadır.

⁹ Gıyas Yetkin, **Edremit Tarihinden Yapraklar**, İstanbul Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul 1949, s. 21-22.

¹⁰ “Yusuf Sinaneddin” için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. I, Ankara 1988, s. 78-81.

¹¹ Zerrin Günal Öden, **Karası Beyliği**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 24.

Yerel bir araştırmacının yayınladığı 1492 tarihli vakfiye, yapıya ait en eski belgedir. Ancak vakfiyenin cami inşa edildiği yıllarda mı yoksa daha sonraki bir tarihte mi yazıldığına dair kesin bir bilgi yoktur.¹²

Kurşunlu Cami’de görülen pek çok özellik, ancak XIV. ve XV. Yüzyıllarda inşa edilmiş Osmanlı yapılarında görülmeye başlanmıştır. Bu yüzyıllarda inşa edilmiş yapıların almaşık örgü sistemi, son cemaat yeri ve kubbe geçiş öğeleri gibi belli başlı unsurlarla ayırt edilmeleri mümkündür. Aptullah Kuran da 1301 yılına ait bir mezar kitabesi olsa da yapının erken Osmanlı mimarisine ait özellikler taşıdığına dikkat çekmektedir. Kuran’a göre, özellikle kompozit sütun başlıkları, tuğla malzemenin kullanılışı, kubbeye geçişi sağlayan üçgen ve baklava dilimli kuşak ve üç birimli son cemaat yeri tam olarak Osmanlı mimarisinin erken dönemlerini yansıtmaktadır.¹³

Kurşunlu Cami’de özellikle malzemenin almaşık olarak kullanılışı aklı ilk olarak erken dönem Osmanlı camilerini getirmektedir.¹⁴ *Bursa İbrahim Paşa Camisi* (1420), *Edirne Şah Melek Paşa Camisi* (1428), *Gölmarmara Şahuban Camisi* (XV. yüzyıl), *Bursa Zeyniler Camisi* (XV. yüzyıl), *Bursa Karaşeyh Camisi* (XV. yüzyıl), *Bursa Azapbey Camisi* (1455), *Bursa Kanberler Camisi* (1459), *Bursa Hacılar Camisi* (1466), *Bursa Ahmet Dai Camisi* (1471), *Edirne Atik Ali Camisi* (1506) ve *Edirne Kadı Bedrettin Camisi*’nde (1539) 2/1 oranında almaşık sistem uygulanmıştır.¹⁵ Bu yapıların bazıları bir, bazıları iki, bazıları ise bu camide olduğu gibi hem iki hem bir sıra dikine yerleştirilmiş tuğlalarla kasetlenmiştir.

Selçuklu döneminde minareler dışında çok az kullanılan tuğla malzeme, Osmanlı sanatının ilk dönemlerinde temin edilmesi kolay olduğundan

¹² G.Yetkin, kendisi gibi başka bir yerel araştırmacı olan, Tahir Harimi Balcıoğlu’nun “Tarihte Edremit Şehri” adlı çalışmasının 59. sayfasında yer alan bu vakfiyeden söz eder ve Balcıoğlu’nun vakfiyeyi Ağa Cami vakfında bulduğunu anlatır. Daha sonra da kendisinin incelediği bu Arapça vakfiyenin Latin harfleriyle yazılmış 139 satırlık metnini verir ve bunların baştan 18 satırın eksik olduğunu bildirir. Ancak yazar caminin yanındaki mezar kitabesinden dolayı bu vakfiyenin 1492 tarihinde, başka bir mütevellî tarafından yeniden düzenlenmiş olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Yetkin, **a.g.e.**, s. 27–39; Tahir Harimi Balcıoğlu, **a.g.e.**, s.59.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kuran, **a.g.e.**, s. 202.

¹⁴ Almaşık duvarın Osmanlı camilerinde uygulanışı için bkz. Afife Batur, “Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine”, **Anadolu Sanatı Araştırmaları II**, İstanbul 1970, s. 135–227.

¹⁵ Bu yapılar ve almaşık yapılarda tuğla-taş oranları için bkz. Batur, **a.g.e.**, tablo.

daha çok tercih edilmiştir. Aynı dönemde yakın komşusu olan Bizans'ta da tuğla ve taşın birlikte kullanılmasıyla oluşturulan cephe süslemesi son derece yaygındır ve muhtemelen Bizanslı ustalar bu yapıların inşaatında görev almıştır. Ancak motifler Bizanslılarınkinden oldukça uzak, doğu Türk sanatı geleneklerine bağlıdır.¹⁶ Tuğla ve taş ile bu dönemde yapıların dış yüzeyleri süslenmiştir. Bu süslemelerin en çok görüldüğü yer pencere alınlıkları ve kemer dolgularıdır. Bursa tuğla ve taş ile yapılmış geometrik motifli alınlıkların en çok görüldüğü merkezdir. *Bergama'daki Parmaklı Mescit* (XV. yüzyıl ortaları) pencere kemer köşeliklerindeki tuğla süslemeler ve düzgün kesme taş tuğla almaşıklığı nedeniyle İznik ve Bursa'daki XV. yüzyıl örneklerine benzetilmektedir.¹⁷ Edremit Kurşunlu Cami pencere kemer alınlıklarında bulunan tuğla süslemeler de Parmaklı Mescit, *Bursa İbni Bezzaz Camisi* (F.13)¹⁸ ile benzerlik göstermektedir. Ancak XV. yüzyılda bunlara ek olarak mimari, sırlı tuğla, çini, renkli mermer kullanımıyla zenginleşmiştir. XIV. yüzyılda ise bezeme öğeleri sayıca sınırlıdır. Kemer aynalarında, aralarında ve panolar içinde sınırlandırılan bezemeler, duvar yüzeyleri ile birlikte düşünüldüğünde önemsiz bir alanı kaplamaktadır.¹⁹ Bu yüzyılın ilk yarısında rozet çeşitleri, tuğlaların düşey düzleme dik veya paralel yerleştirilmesiyle elde edilmiş dama tahtası, balıksırtı, zikzak, yürek biçimli madalyon gibi bezeme unsurları kullanılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında söz konusu bezeme öğelerinin kullanımı sürdürülmüştür. Ancak, bunlara Kurşunlu Cami'nin doğu cephesinin kuzey ucundaki ve batı cephesinin güney ucundaki pencere alınlıklarındakilerle benzer, yatay tuğla dizilerinin 60° eğik tuğla dizileriyle her iki yönde kesleştirilmeleriyle elde edilen üçgen ve baklava dilimi gibi kompozisyonlar eklenmiştir. Kemer sırtlarının özellikle bu yapının son cemaat yeri revak kemerlerinde olduğu gibi bir ya da iki sıra zencirek motifli ile konturlanması yine bu dönemde görülmeye başlanmıştır.²⁰ Bursa İbrahim Paşa Camisi buna iyi bir örnektir (F. 14).²¹

¹⁶ Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300–1453)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 14.

¹⁷ Bozkurt Ersoy, *Bergama Cami ve Mescitleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 23–24.

¹⁸ Demiriz, *a.g.e.*, s. 258–261.

¹⁹ Ahmet Ersen, *Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1986, s. 46.

²⁰ Ersen, *a.g.e.*, s. 46.

²¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II Sultan Murad Devri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1972, s. 39.

Erken dönem Osmanlı camilerinde sıkça görülen uygulamalardan biri de devşirme malzemenin bolca kullanılmasıdır. Aynı kullanım beylikler devrinde de sık görülür. Bu dönemlerde kullanılan malzeme devletin ekonomik gücü ile doğru orantılı olduğundan ucuz tuğla, kaba yonu ve moloz taş kullanımı yaygın olarak görülür. Aynı şekilde yörede bulunan ucuz ve basit kullanımlı olan devşirme malzemenin kullanımı da kaçınılmaz olmuştur. Kurşunlu Cami'nin son cemaat yerinde revakları taşıyan üç devşirme sütun ve kompozit başlıkları da tuğla malzeme ile birlikte yer almaktadır. Aynı kullanım *İznik Yakup Çelebi Camisi*²² (XIV.), *İznik Nilüfer Hatun İmareti* (1388)²³, *Bursa Hüdevdigar Camisi* (1366)²⁴ son cemaat yeri revaklarında da görülmektedir.

Son cemaat yeri Anadolu camilerinde ilk olarak, kible duvarının karşısında sağ ve sol beden duvarlarının kuzeye doğru uzatılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi, camiye giriş ve çıkışta cemaatin güneş ve yağmurdan korunması, namaz vaktini bekleyenler veya geç kalanlar için bir bekleme yerine duyulan ihtiyaçtır. Anadolu'daki tek kubbeli Selçuklu camilerinde ise son cemaat yeri mekânlarının XIII. yüzyılın başından itibaren önce her yönden kapalı, sonra yanlardan kapalı ve son olarak revaklı ve tonoz örtülü olarak geliştiği gözlenmektedir. Konya ve çevresinde ortaya çıkan bu ilk dönem örnekleri genel olarak ilkel sayılabilecek türdedir ve Osmanlı mimarisindeki kubbeli ve revaklı son cemaat yerine kaynaklık ettiği düşünülmektedir.²⁵ Üzeri kubbelerle örtülü ilk örnek ise beylikler devrinde,

²² Batur, a.g.e., s. 148.

²³ Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin ilk Devri**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1966, s. 320–327.

²⁴ E. H. Ayverdi - İ. A. Yüksel, **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976, s.14–17.

²⁵ Konya'da XIII. yüzyıldan başlayarak son cemaat yerlerinde bir gelişim çizgisi gözlenmektedir. Bu yüzyılın başında genellikle üç tip son cemaat yeri görülmektedir. Birinci tip, dört tarafı kapalı, üzeri tonozlu, harime ve sokağa yalnız bir kapı ile açılmaktadır. *Beşarebey Mescidi* (1213), *Erdemşah Mescidi* (1220), *Küçük Karatay Mescidi* (1248) bunlara örnektir. İkinci tip, *Hacı Ferruh Mescidi* (1215) ve *Aksinne (Dibekli) Mescit* gibi her taraftan kapalı sokağa ve harime kapı ve pencerelerle açılan örneklerdir. Son olarak ana mekânı yine kapalı fakat ayrı mekânları ve fonksiyonları olan, iki ya da daha çok birimden oluşan son cemaat yeri örnekleri bulunmaktadır. Bunlara örnek *Beyhekim* (XIII. yüzyıl), *Tahir ile Zühre (Şahip Ata)* (XIII. yüzyıl) mescitleri verilmektedir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında ise *Akşehir Taş Medrese Mescidi* (1250), *İnce Minareli Medrese Mescidi* (1260), *Zemburi Mescidi*, *Konya Sırçalı Mescit*'de olduğu gibi yanlardan kapalı, önden revaklı örnekler yapılmıştır. Konya ve Akşehir'de son cemaat yeri olan bazı Selçuklu tek kubbeli cami ve mescitleri ve son cemaat yerinin gelişimi için bkz. Murat Katoğlu, "13. Yüzyıl Konya'sında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri", **Türk Etnografya**

Milas'taki Hacı İlyas Camisi'nde (1330)²⁶ görülecektir.

Tarihi kesin olarak bilinen, tek kubbe ile merkezi bir hacim elde etme amacı güden ilk Osmanlı camisi *İznik Hacı Özbek Camisi*'dir (1333). Hacı Özbek Camisi'nde son cemaat yeri olarak sayılabilecek mekân üç bölmeli olarak tasarlanmıştır. Yanları kapalı iki birimin üzeri aynı tonozla, kapı üzerine rastlayan üçüncü birim manastır tonozla örtülmüştür. Son cemaat yerinin bu özellikleri XIV. yüzyıl Osmanlı mimarisi üslubunu yansıtmaktadır.²⁷

Osmanlı camilerinde ilk son cemaat yeri bulunan kabul örnek ise, yanlarda aynalı tonoz ortada bir kubbe ile üç birimli *Bursa Alaaddin Camisi* olarak (1335)²⁸ görülmektedir. Bunun sebebi kendinden sonraki mescitler için karakteristik sayılabilecek bir planda yapılmış olmasıdır.²⁹ *Behramkale Hüdevendigâr* (XIV. yüzyıl)³⁰, *Bursa Yiğit Köhne* (XV. yüzyılın ilk yarısı)³¹, *Bursa İbni Bezzaz* (XV. yüzyıl'ın ilk yarısı)³² camilerinde tıpkı *Alaaddin Camisi* gibi harim duvarı uzatılarak giriş revakının yanlarda kapalı olması sağlanmıştır.

Tek kubbeli erken dönem Osmanlı camilerine verilebilecek diğer bir örnek, önündeki üç birimli son cemaat yeriyle mekânı genişletme yolunda ilk araştırmalara işaret eden *İznik Yeşil Cami*'dir (1378–92).³³ Yalnız burada oldukça derin ve yanlara doğru ikişer kemerle açılan üç gözlü son cemaat yeri, yanlarda aynalı tonoz ortada yüksek sekizgen kasnak üzerine dilimli bir kubbe ile örtülmüştür (Ç.4). Kurşunlu Cami'de revaklı ve kubbeli son cemaat yeri uygulaması yapının Yeşil Cami'den sonra yapılmış

Dergisi, Sayı: IX, Ankara 1967, s.88.

²⁶ Bilgi ve plan için bkz. Sadi Dilaver, "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı: IV, İstanbul 1971, s.22, şek. 11.

²⁷ Asıl son cemaat yeri 1959 yılında yol genişletmesi sebebiyle yıktırılmış ve yerine her hangi bir özelliği bulunmayan kapalı bir son cemaat yeri yapılmıştır. Bkz. Aptullah Kuran, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, ODTÜ Mimarlık Fak. Yayınları, Ankara 1964, s.8.

²⁸ Kuran, **a.g.e.**, 1964, s.10.

²⁹ Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınları, İstanbul 2007, s.126.

³⁰ Ayverdi, **a.g.e.**, 1966, s.224–228.

³¹ Ayverdi, **a.g.e.**, 1972, s.348–350.

³² Ayverdi, **a.g.e.**, 1972, s. 41–43.

³³ Cami için bkz. Kuban, **a.g.e.**, s.128.

olabileceğini düşündürmektedir. Bu özellik Kurşunlu'nun gelişmiş bir son cemaat yerine sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü XV. yüzyıldan itibaren üç ya da daha fazla birimli, kubbeli ve revaklı son cemaat yeri yaygın bir uygulama şekli olmuştur.

Kurşunlu Cami hariminde beden duvarları üzerinde dışarıdan sekizgen olan, içerden Türk üçgenleriyle oluşturulmuş kasnak yer almaktadır. Türk üçgeni geçiş öğelerinin kasnak içine yerleştirilmesi özellikle Tire yapılarında sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. *Tire Hüsamettin Camisi* (XV. yüzyıl)³⁴ (Ç.5), *Birgi Sultan Şah Türbesi* (1310)³⁵ benzer örneklerdendir. Türk üçgenleriyle oluşturmuş kuşakların geçiş öğesi olarak kullanılması Selçuklu ve Beylikler döneminde kullanılmış bir uygulamadır. İznik Hacı Özbek Camisi ve İznik Yeşil Cami'de olduğu gibi kubbe, kübik bir gövdeye oturtulurken, geçiş bölümü beden duvarı içinde kalmaktadır. Oysa Osmanlı'nın beylik döneminde kubbe kasnağının bağımsızlık kazandığı ve dışa yansıdığı görülmektedir. Böylece kasnak meydana gelmektedir. Kurşunlu Cami'de her iki ögenin de bulunması, yapının geçiş döneminde yapılmış olması ile açıklanabilir. Kasnağa geçiş üçgenlerle doldurulmuş pandantiflerle sağlanmıştır. Son cemaat yerinde bulunan üç kubbeli birimin de geçiş unsuru pandantiftir. Pandantifin Osmanlı yapılarında sistemli bir şekilde kullanılışı XV. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. XIV. yüzyılda ise pandantif hemen hemen hiç kullanılmamıştır.³⁶

Sonuç

Gerek malzeme ve teknik gerek plan şeması bakımından bu yapı, Selçuklu yapılarından çok Osmanlı mimarisinin erken dönemlerini yansıtmaktadır. Bu bilgilerden yola çıkarak, Kurşunlu Cami'deki iki sıra tuğla bir sıra taş almaşık sisteme, pencere kemer alınlıklarındaki tuğla süslemelere, kubbe geçiş unsurlarına ve gelişmiş son cemaat yerine sahip benzer örneklerin, XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısı arasında-

³⁴ İlknur Aktuğ Kolay, **Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s.63.

³⁵ Kolay, **a.g.e.**, s.64.

³⁶ Kuran, üçgenli kasnağın daha çok XIV. yüzyılda kullanıldığını, aynı dönemde trompun daha az kullanıldığını, pandantifin ise hemen hemen hiç görülmediğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kuran, **a.g.e.**, 1964 ,s. 5.

ki zaman diliminde görüldüğünü söyleyebiliriz. Bu özellikleriyle Edremit Kurşunlu Cami, erken dönem Osmanlı dini mimarisi için önemli örneklerden birisi sayılabilecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Ayverdi, Ekrem Hakkı, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1966.
- _____, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II Sultan Murad Devri**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1972.
- _____, İ. A. Yüksel, **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.
- Balcıoğlu, Tahir Harimi, **Tarihte Edremit Şehri**, Vilayet Matbaası, Balıkesir 1937.
- Batur, Afife, “Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine” **Anadolu Sanatı Araştırmaları II**, Ankara 1970, s.135-208.
- Demiriz, Yıldız, **Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300–1453)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- Dilaver, Sadi, “Anadolu’daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. IV, İstanbul 1971, s.17-28.
- Erken, Sabih, **Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, C.II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977.
- Ersen, Ahmet, Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1986.
- Ersoy, Bozkurt, **Bergama Cami ve Mescitleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Katoğlu, Murat, 13. Yüzyıl Konya’sında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri”, **Türk Etnografya Dergisi**, Sayı: IX, Ankara 1967, s.81-100.
- Kolay, İlknur Aktuğ, **Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Kuban, Doğan, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınları, İstanbul 2007.

Kuran, Aptullah, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, ODTÜ Mimarlık Fak. Yayınları, Ankara 1964.

_____, **The Mosque in Early Ottoman Architecture**, University of Chicago Press, Chicago 1968.

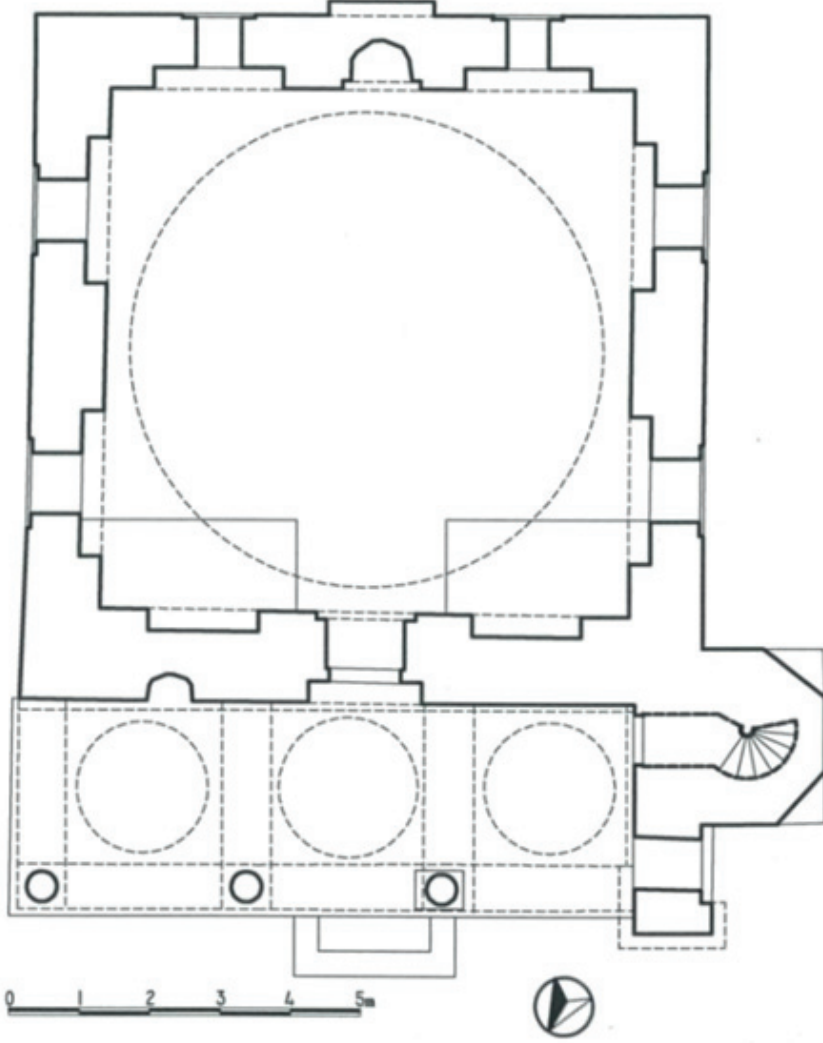
Öden, Zerrin Günal, **Karası Beyliği**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Özdemir, Zekeriya, **Adramyttion'dan Efeler Toprağı Ederemit'e**, C.2, Ankara 2001.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Yetkin, Gıyas, **Edremit Tarihinden Yapraklar**, İstanbul Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul 1949.

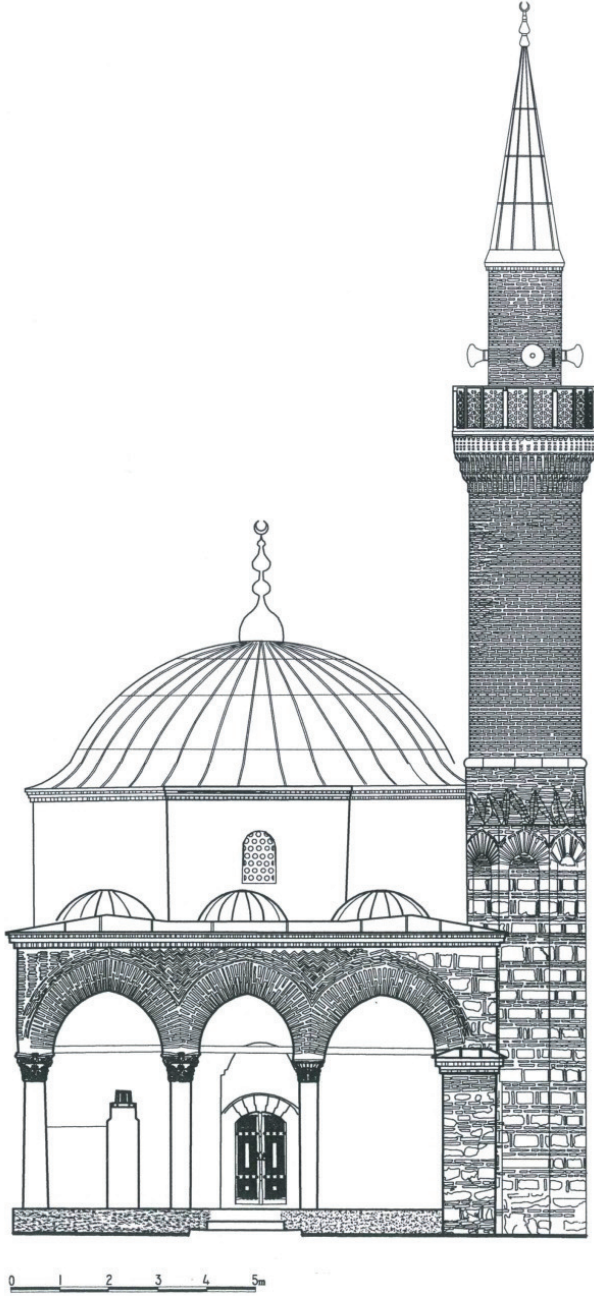
Yapraklı, Nevin, Balıkesir ve İlçelerinden Edremit ile Burhaniye'deki Türk-İslam Anıtları (Camiler-Türebeler), Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basılmamış Bitirme Tezi, İzmir 1987.

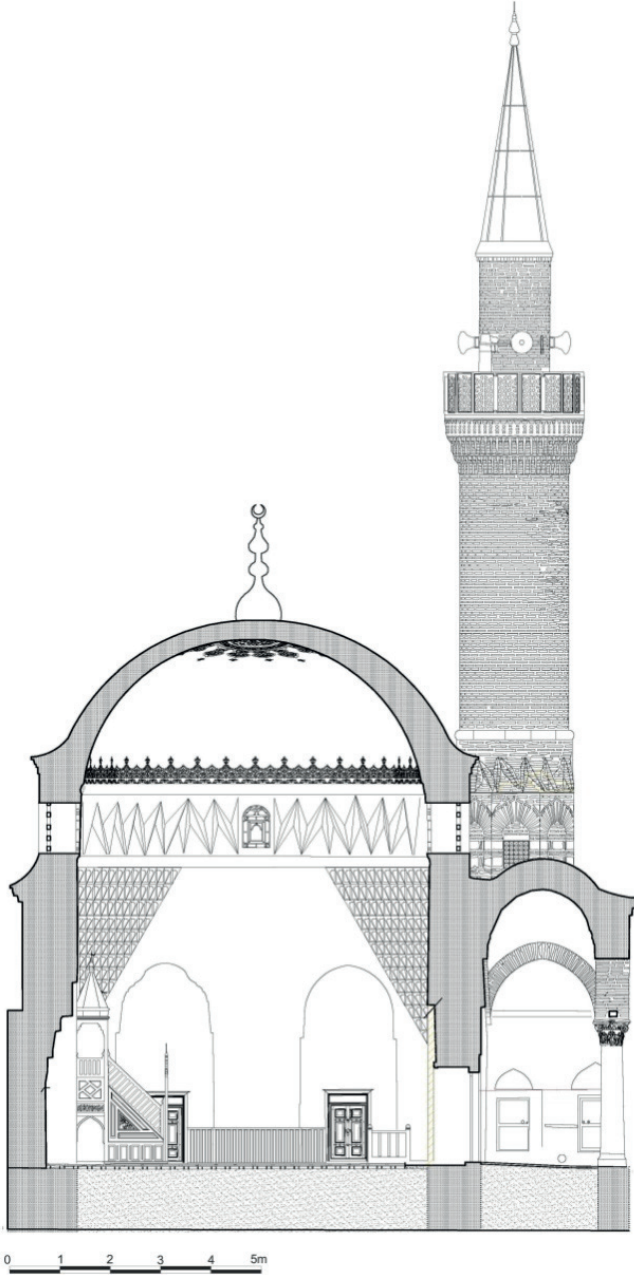
Ç.1- Edremit Kurşunlu Cami. Plan. (Rölöve ve Çizim: Sevil Derin)

F.1- Edremit Kurşunlu Cami.

Ç.2- Edremit Kurşunlu Cami. Kuzey cephesi.
(Balıkesir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Ç.3- Edremit Kurşunlu Cami. Yapının son dönem onarımları yapılmadan önce çizilmiş kesiti.
(Balıkesir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi).

F.2- Edremit Kurşunlu Cami. Son onarımlardan önce doğu cephesi.

F.3- Edremit Kurşunlu Cami. Güney cephesi.

F.4- Edremit Kurşunlu Cami. Batı cephesi.

F.5- Edremit Kurşunlu Cami. Minare.

F.7- Edremit Kurşunlu Cami. Son cemaat yeri kubbeleri.

F.6- Edremit Kurşunlu Cami. Son cemaat yeri revakları.

F.8- Edremit Kurşunlu Cami. Harim kubbesi.

F.9- Edremit Kurşunlu Cami. Kubbe kasnağı ve kubbe geçişleri.

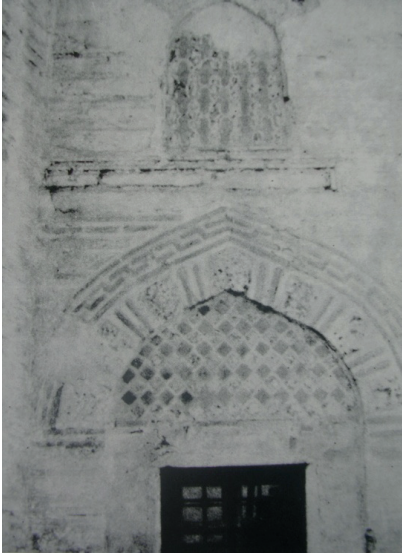
F.10- Edremit Kurşunlu Cami. Onarım öncesi harim.

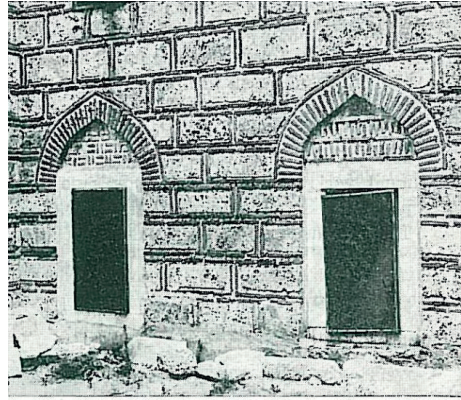
F.11- Edremit Kurşunlu Cami. Mihrap.

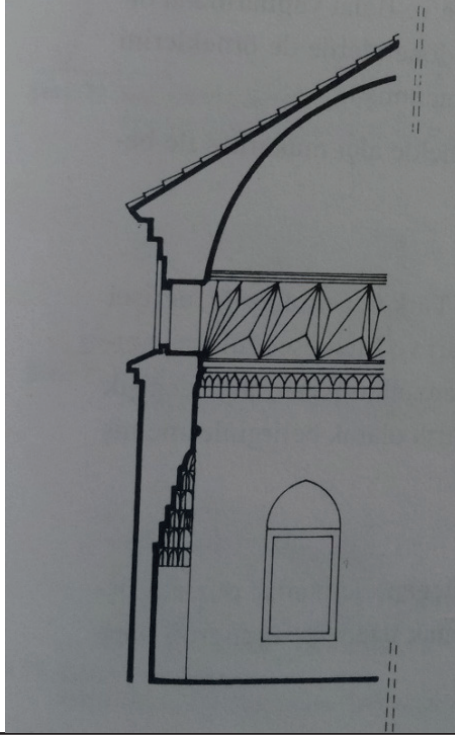
F.12- Edremit Kurşunlu Cami. Onarım öncesi mihrap ve minber.

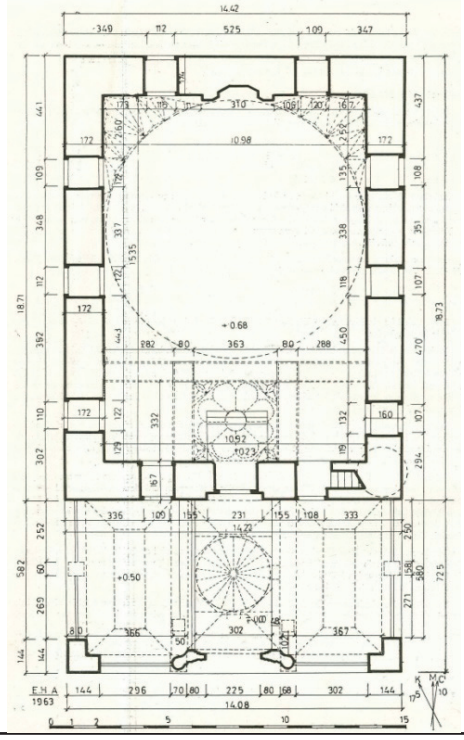
F.13- Bursa İbni Bezzaz Camisi.
Batı cephesi.
(E. Hakkı Ayverdi)

F.14- Bursa İbrahim Paşa Camisi.
Pencere alınıkları.
(Yıldız Demiriz)

Ç.4. İznik Yeşil Cami. Kesit.
(E. Hakkı Ayverdi)

Ç.5. Tire Hüsamettin Camisi.
Plan. (İlknur Aktuğ Kolay)

